

Misley'n ve mütecânisey'n olan harfler yan yana geldiklerinde bütün kıraat imam-larına göre idgam zorunlu olur : اذْ ذَهَبَ ، رَحِمَتْ تَجَارِثُهُمْ ، وَ قَدْ دَخَلُوا ، قَالَتْ طَائِفَةٌ ، انْقَلَبْتُ غِيبًا ، دَعَا اللَّهَ ، وَ قَدْ تَيَّنَ ، اذْ ظَلَمُوا ، قُلْ رَبِّ . Ancak misleynde sâkin olan birinci harfin med harfi, mütecâniseynde ise boğa harflerinden biri olmaması gerekir ve böyle bir durumda idgam yapılmaz: قالوا: الذي يوسوس ؛ فاضح عنهم gibi. Hafz için diğer bir istisna da Mutaffifin sûresinde (83/14) اذْ ذَهَبَ deki "lâm"ın "râ"ya idgam edilmemesidir. Misley'n iki nûn veya iki mîm ise idgam gunne (geniz sesi) eşliğinde yapıldığından "gunneli idgām-ı misley'n" adını alır: من نَارٍ gibi. Diğer harflerin birbirine idgamı için de "gunnesiz idgām-ı misley'n" denmiştir. فما رَحِمَتْ تَجَارِثُهُمْ ، قُلْ تَنِي gibi. 4. Sâkin nûn veya tenvînden sonra "yer mi lûne" (يرملون) kelimesini oluşturan harflerden biri bulunduğunda idgam yapılmıştır. Ancak bu harflerden lâm veya râ varsa idgamın adı "gunnesiz idgam" (غفورٌ رحيمٌ ، خيرُ أ لهم ؛ من) "رَبَّه بُلُونُيُورَسَا" (بُنُو) , diğerlerinden biri (دَلْمَا ، مِنْ رَتِه بُلُونُيُورَسَا "gunneli idgam" (مِلْكَا) "نَقَاتِلُ ، وَمِنْ يَبْتَغُ ، وَمِنْ وِرَاهُمُ ، مَنَادِيَا نَدَى ، مَهْزُومُ" (من الأحراب ينمو "la"nın "nûn" harflerinden vav veya yâ aynı kelimede bulunduğu idgam yapılmamıştır: دنيا ، صنوان gibi. 5. Harf-i ta'rif olan "el"in (اَلْ) ardından "tâ, şâ, dâl, zâl, râ, zây, sîn, šîn, şâd, qâd, ṭâ, ẓâ, lâm, nûn" harflerinden biri bulunduğu harf-i ta'rifin "lâm"ı kendisinden sonra gelen harfe idgam edilerek okunmuştur: التائبون، السائحون، الزاكعون، اللهون gibi.

İdgam yapılırken müdgam müdgamün fihin zat ve sıfatına dönüştürülmüşse buna “tam idgam” (kâmil idgam) adı verilir: اذ ظلموا و ذت طائفه gibi. Sözü edilen dönüştürmenin eksik olduğu, başka bir ifadeyle müdgamın herhangi bir sıfatıyla kendini hissettirdiği idgam da “nâkis idgam” olarak adlandırılmıştır: من ورائه، لن بسطت، من يعمل gibi. Mürselât süresindeki (77/20) “elem naḥluḳküm”de (الم ناكلهم) idgamın tam veya nâkis yapılması hususu ihtilâfîlîdir (İbñü’l-Cezarî, II, 19-20).

Telaffuzla ilgili bu idgam çeşitlerinin dışında yazıyla (imlâ) ilgili idgamdan da söz edilmiş olup şart harfi olan اِ، nefiy “lâ”sından veya zâit “mâ”dan önce gelmişse birleştirilerek اِ، اِ şekillerinde, masdar harfi olan اُ de nefiy “lâ”sından önce geldiğinde اِ biçiminde yazılmıştır. Ayrıca ع ve م cer harflerinden her biri, ism-i mevsûl olan “mâ”dan önce gelmiş-

se birleşik olarak مَآ ve مِا, soru “mâ”sına bitiştiklerinde elif de düşürülerek مِ ve مِ şekillerinde imlâ edilmiş ve bu işleme “imlâ idgamı” denmiştir (Mîşâl Âsî – Emîl Bedî Ya’kûb, I, 66).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-‘Arab, “dgm” md.; Tehânevî, *Keşşâf* (Dahrûc), I, 129-130; Ibn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb‘a* (nşr. Şevki Dayf), Kahire 1972, s. 113. 125; Ebû Amr ed-Dânî, *el-İdgâmü'l-kebir fi'l-Kur‘ân* (nşr. Zühêyr Zâhid), Beyrut 1414/1993, s. 33 vd.; a.mlf., *el-Teystrî fi'l-kur‘âti's-seb‘* (nşr. Otto Pretzl), İstanbul 1930, s. 19-29, 41-45; Ebû Ca‘fer İbnü'l-Bâzîs, *el-İkna‘ fi'l-kur‘âti's-seb‘* (nşr. Abdülmecîd Katâmiş), Dimaşk 1403, I, 164-170, 176-253; İbnü'sûfür el-İşbîlî, *el-Müntî‘ fi't-taşrif* (nşr. Fahrreddin Kabâve), Beyrut 1407/1987, II, 633-662, 679; İbnü'l-Cezerî, *en-Nesr*, I, 274-304; II, 2-21, 23-26, 27-29; Bennâ, *İt-hâfû fuzaîl-i'l-beşer* (nşr. Şa‘ban Muhammed İsmâîl), Beyrut 1407/1987, I, 109-142, 144-146; Mîşâil Âsî – Emîl Bedî‘ Ya‘kûb, *el-Mu‘cemü'l-mufaşşal fi'l-lügâ ve'l-edeb*, Beyrut 1987, I, 65-66.

MEHMET ALİ SARI

İDİL BULGAR HANLIĞI

**İslâmiyet'i
resmî din olarak kabul eden
ilk Türk devleti
(X-XV. yüzyıl).**

İtil (Volga) nehrinin orta havzasında kurulduğundan, diğer Türk Bulgar devletlerinden ayırt edilebilmesi için nehrin mahallî söylenişi olan İdil kelimesiyle birlikte zikredilen hanlık en uzun ömürlü Türk devletlerinden biridir. Bulgarlar'ın en eski ataları, Ogur (Ugur) adıyla anılan Batı Türk boylarının bağlı olduğu kitlelerdir. Büyük Hun İmparatorluğu zamanında Ural dağlarının doğusunda yaşayan bu kitlelere eski Çinliler Ting-ling diyordular. Bu kelimenin Türkçe "Tiyinli" (sincaplı) mânasına geldiği ileri sürülmektedir. Nitekim bu bölge tarih boyunca sincap, samur, kakım gibi av hayvanları ile meşhur olmuştur. Batı Hun Devleti zamanında (374-469) Ogur Türkleri'nin Beş-Ogur, Altı-Ogur, On-Ogur, Otuz-Ogur, Sar-Ogur (Ak-Ogur) gibi boyları Karadeniz'in kuzeyinde yaşıyordu. Bu boylar tamamen Batı Hun Devleti'ne bağlıydı. Batı Hun Devleti yıkılınca Attilâ'nın küçük oğlu İrne, kendisine bağlı Hun boylarıyla Orta Avrupa'dan Karadeniz'in kuzeyine döndü. Söz konusu boylar bu bölgedeki Ogur boylarıyla karışarak Bulgar adını aldılar. VI. yüzyılın son çeyreğinde Batı Göktürk Devleti'nin hâkimiyeti altına giren Bulgarlar bu devletin yıkılmasında (630) sonra başbuğları Kurt (Kuvrat) idaresinde Bü-

yük Bulgar Devleti'ni kurdular. Bizans ve Ermeni kaynaklarında Magna Bulgaria (Büyük Bulgaristan) veya muhtemelen eski adlarından dolayı Patria Onoguria (On-Ogur yurdu) diye adlandırılan bu devlet uzun ömürlü olamamış, kurucusu Kurt'un 665'te ölümünden sonra Hazar Hakanlığı'nın saldırıları sonucu yıkılmıştır.

Kurt'un oğullarından Bat-Bayan'ın liderlik ettiği bir kısım Bulgarlar, Kafkasya'nın kuzeyinde kalarak Hazar Hakanlığı'na tâbi oldular. Bugün Kafkasya'nın kuzeyinde yaşayan Bolkarlar'ın onların devamı olduğu bilinmektedir. Kurt'un diğer oğlu Asparuh (İsperih, Esperih), kendisine bağlı boylarla birlikte batıya yönelerek Tuna nehri boyuna geldi. Balkanlar'ı ele geçirerek 681 yılında Tuna Bulgar Devleti'ni kurdu. Yaklaşık iki yüzyıl Türk karakterini koruyarak varlığını devam ettiren Tuna Bulgar Devleti, zamanla Slav nüfusunun içinde eriyerek hem Slavlaştı hem de Hristiyanlığın etkisine girdi. 864'te hükümdarları Boris (Pars) Han'ın Hristiyanlığı resmen kabul etmesinden sonra tamamen Türk özelliğini yitirdi.

Otuz-Ogurlar'ın (Utigur) dahil olduğu Bulgar grubu kuzeye doğru, yani bugünkü Kazan bölgesine çekilerek İdil Bulgarları'nı oluşturdu. Otuz-Ogurlar, İdil ile Kama nehirleri sahasına geldiklerinde bölgenin yerlisi olan Çirmiş, Ar, Udmurt, Mordva (Mokşı), Votyak, Zıryan ve Ves (Viso) gibi Fin-Ogur kavimlerini itaat altına aldılar. İdil Bulgarları'nın yerleştiği bu bölge, III. yüzyılda Hunlar'dan itibaren çeşitli Türk göçlerine sahne olmuş, V. yüzyılda Batı Sibirya'dan gelen Sabar Türkleri de yine bu bölgeye yerleşmişlerdi. Son zamanlarda yapılan araştırmalarda İdil Bulgarları'na yakın alanlarda Macarlar'ın da bulunduğu tesbit edilmiştir.

Otuz - Ogur Bulgarları'nın yerleştiği Orta İdil iklim ve tabii zenginlikler açısından çok elverişli bir bölgeydi. Kama ırmağının kollarından Şuşma ve Zey havzaları ve kuzey kısmı geniş ormanlarla kaplıydı. Bu ormanlarda derisi ve kürkü çok kıymetli hayvanlar avlanırdı. Nehirlerde balık bol olduğu için su ürünleri ülkeye ayrı bir zenginlik getiriyordu. Arazi düz ve verimliydi. Ayrıca İskandinavya - İran ticaret yolu sayesinde İdil Bulgar Devleti canlı bir ticaret merkezi haline gelmişti. İdil Bulgar ülkesi, Hazar denizine akan İdil nehrinde yapılan deniz taşımacılığı sayesinde Hârizm, Türkistan, Çin, İran ve Kafkasya'ya bağlanmaktaydı. Diğer eski Türk devletlerinden farklı olarak kısa zamanda yer-

leşik hayata geçen Bulgarlar tarımla uğraşmaya, Biler, Suvar, Cüke-Tav, Saksin, Oşal, Tetiş, Züye, Kazan, Kermencük gibi şehirleri kurarak ticaret yapmaya başladılar.

Son zamanlarda yapılan arkeoloji ve toponomi araştırmaları neticesinde İdil nehrinin kollarının İdil Bulgar Devleti'nin tabii sınırlarını teşkil ettiği anlaşılmıştır. Doğuda Çirmişen, Şuşma ve Zey sularının başlangıç noktaları, kuzeyde Kazan ırmağı ile Vyatka suyu, batıda Sura suyu, güneyde Çirmişen ile Sammar suyu kadar olan bölge İdil Bulgar Devleti'nin sınırlarını çiziyordu. Ural dağlarının güney kısmında ve Ak-İdil kolunda yaşayan Başkurt (Başkurt) Türkleri İdil Bulgar Devleti'nin doğu, etnik menşeleri bilinmeyen Burtas kavmi batı, Hazar Hakanlığı güney ve Doğu Slavları da kuzey komşularını oluşturmaktaydı. Bölgenin yerli ahalisi Fin-Ogur kavimleri kısa zamanda İdil Bulgar kültürünün etkisine girerek Türkleşti. Hunlar ve Sabarlar zamanında bölgede başlayan Türkleşme süreci VIII. yüzyılın başlarında İdil Bulgarları'nın gelmesiyle tamamlandı.

Eski Türk inançlarını devam ettiren İdil Bulgarları, Hârizm ve İran'dan ticaret yapmak için ülkeye gelen müslüman tüccarların faaliyetleri sonucu müslüman olmaya başladılar. Ülkedeki müslümanların sayısı giderek arttı. Gerek ülkeye gelen tüccarlar ve müslüman olan ahalinin etkisi, gerekse Hazar Hakanlığı'na karşı müttefik aramak arzusu, İdil Bulgar Hanı Şilkey oğlu Yeltever (İlteber) Almış'ı Abbâsî halifesiyle münasebet kurmaya sevketti. Halife Muktedir-Billâh'a elçi gönderen Almış Han, İslâmiyet'i kabul etmek arzusunda olduğunu belirterek ülkesine din adamları gönderilmesini istedi. Bunun üzerine halife, Sevsen (Süsen) er-Resî başkanlığındaki bir heyeti Bulgar ülkesine yolladı. Meşhur seyyah İbn Fadlân'ın danışman ve kâtip olarak bulunduğu heyet, 12 Muharrem 310'da (12 Mayıs 912) Bulgar hanının İdil boyundaki karargâhına ulaştı. Almış Han ve devletin ileri gelenleri elçi heyetini çok iyi karşıladılar. Hanın resmen Müslümanlığı kabul etmesiyle Abbâsî hilâfetine tâbi müslüman bir devlet haline gelen İdil Bulgar Devleti bu tarihten sonra İslâm dininin Doğu Avrupa'daki temsilcisi oldu. Abbâsî halifesi ve Bulgar hanı adına sikkeler basıldı camiler ve saraylar inşa edildi, kadılık müessesesi kuruldu.

Bölgeye yerleşmelerinden itibaren Hazar Hakanlığı'nın siyasî üstünlüğünü ka-

bul eden İdil Bulgarları, bu hakanlığın doğudan gelen Peçenek ve Kuman-Kıpçak akınları ve Ruslar'dan yediği ağır bir darbe neticesinde zayıflaması üzerine 965 yılında tam olarak bağımsızlıklarını kazandılar. İdil Bulgar ülkesi 964 ve 985 yılında iki defa Kiev Rus Knezliği'nin istilâsına uğradıysa da bu hücumlar etkisiz hâle getirildi. 1006 yılında iki ülke arasında ticaret anlaşması imzalandı.

Hazar Hakanlığı'nın zayıflaması, İdil nehrinin Hazar denizine döküldüğü yerde kurulan ve çok canlı bir ticaret merkezi olan İdil şehrinin önemini azalttı. Buna karşılık ticarî faaliyetlerin yoğunlaştığı Bulgar şehri Arap, İran, Türkmenistan, Hazar, İskandinavya, Rus ülkelerinden ve Baltık denizinden gelen tüccarların alış-veriş yaptığı büyük bir pazar haline geldi. XI. yüzyıldan itibaren kuzeydeki kürk ticareti yüzünden İdil Bulgarları ile Ruslar arasında uzun süreli mücadeleler oldu. 1183 ve 1205'te Rus Prensi Vsevolod, İdil Bulgar topraklarına ordular gönderdi. Onun oğlu Yuri de 1221'de Nijni Novgorod (Gorki) Kalesi'ni inşa ettirdi.

1223 yılında Rus ve Kuman-Kıpçak ordularını Kalka Savaşı'nda bozguna uğratan Moğol ordusu İdil Bulgarları tarafından imha edildi. Batu Han bu yenilginin intikamını almak için 1236'da İdil Bulgarları'nın üzerine sefere çıkarak ülkeyi baştan başa yakıp yıktı. Bulgar şehri de aynı âkıbete uğradı ve ahalisinin çoğu öldürüldü. 1238-1239 yıllarında bir defa daha Moğollar'dan darbe yiyen Kuman-Kıpçaklar'ın bir kısmı İdil Bulgarları'nın ülkesine geldi. Aralarında kaynaşma neticesinde sayıca çok olan Kuman-Kıpçak Türkleri'nin dil unsurları üstün geldi.

İdil Bulgarları, Moğol istilâsından sonra kurulan Altın Orda Devleti zamanında yarı bağımlı da olsa siyasî varlıklarını devam ettirdiler. İdil Bulgar hanlarının yeniden kuvvetlenme arzusu Altın Orda Hanı Pulat Timur'un 1361'deki saldırısıyla son buldu. Ülke yeniden tahrip edildi. Bu hadiseden sonra bir kısım İdil Bulgarı kuzeye çekilerek Kazan şehrini kurdu. 1391 yılında Timur'un Toktamış'ı mağlûp ettiği savaşta İdil Bulgar ülkesi yeniden tahrip uğradı. Halkın büyük bir kısmı Kazan nehri boyuna daha önce gidenlerin yanına göç etti. Kazan civarında toplanan Kuman-Kıpçak-Bulgar karışımı Türkler Kazan Hanlığı'nın ahalisini oluşturdu. Altın Orda hanlarından Uluğ Muhammed 1437'de Kazan Hanlığı'nı kurunca İdil Bulgar Hanlığı halkıyla birlikte tarihe karışmış oldu. Bu hanlığın beş buçuk asır

kadar devam etmesinin en önemli sebebi, yerleştikleri bölgenin Orta Asya'dan Orta Avrupa istikametine doğru yapılan bütün Türk akınlarından uzak kalmasıdır.

Ziraat, ticaret, avcılık, hayvancılık, arıcılık ve zanaatkarlık İdil Bulgar Devleti'nin iktisadî hayatının temel unsurlarıydı. Kürk, deri, ok, kılıç, zırh, kereste, ceviz, mum, bal, arpa, buğday, çavdar, koyun, sığır başlıca ihraç maddelerini oluşturmaktaydı. Buna karşılık kumaş, seramik gibi maddeleri İslâm ülkelerinden ithal etmekteydiler. Özellikle dericilik zanaatı çok gelişmişti, "Bulgar gönü" adı verilen işlenmiş deri çok meşhurdur. İdil Bulgarları'nın evleri ağaçtandı. Kalın ağaç tomrukları üst üste konarak duvarlar çıkılır, damlar kereste ya da samanla örtülürdü. Şehirlerin ve köylerin çoğu orman ya da nehir kenarında kurulmuştu. İslâmiyet'in kabulünden sonra taştan cami ve saray benzeri bina yapımına başlanmıştır. İdil Bulgar Hanlığı'ndan Bulgar şehrindeki cami, saray ve hamam yıkıntıları, mezar taşları ve kitâbelerle bazı ziynet eşyası, ok, kılıç, miğfer, zırh gibi silâhlar günümüze ulaşmıştır.

İdil Bulgarları sulama kanallarını kireçten imal etmişler, suyun tarlalara dağıtımını ise ağaç oluklarla sağlamışlardır. Bu usul daha sonra Ruslar tarafından kendi ülkelerinde uygulanmıştır. Bulgar şehrinde 1953 yılında yapılan kazılarda XIII ve XIV. yüzyıllara ait çok sayıda demir filizi eritme ocağına rastlanmıştır.

Sikkelerden ve İslâm tarihi kaynaklarından adları tesbit edilebilen müslüman İdil Bulgar hanları şunlardır: Şülkî, Almış, Ahmed, Tâlib, Mü'min, Haydar, Muhammed, Saîd b. Haydar, Baraj, İbrâhim, Selim, İlham, Abdullah, Hasan, Mahmud, Abdullah, Altınbek, Âlimbek.

XII. yüzyılın ikinci yarısında Ya'kûb b. Nu'mân adlı Bulgar kadısının *Bulgar Târihi* adlı bir eser yazdığı rivayet edilir. İbn Fadlân'ın *Seyahatname*'si, İdil Bulgar Devleti'yle ilgili en eski yazılı bilgileri ihtiva etmektedir. İdil Bulgarları'nın bugünkü Çuvaşlar'ın ataları olduğu kabul edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi* (trc. Ramazan Şeşen), İstanbul 1975, s. 43-64; *Hudûdü'l-âlem* (Minorsky), s. 101, 162; *Divânü lügâti't-Türk*, I, 31; Mercânî, *Müste'âdû'l-ahbâr fî ahvâli Kazan ve Bulgar*, Ankara 1997, I, 7-90; Ayneddin Ahmerov, *Bulgar Tarihi*, Kazan 1991; *İstoriya Tatarii ve dokumentakh i materialakh*, Moskva 1937, s. 7-36; Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972,

İDİL BULGAR HANLIĞI

s. 108-118; a.m.f., "Bulgar", *İA*, II, 781-796; Ahmet Temir, "İdil-Ural ve Yöresi", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s. 1251-1271; H. Haarmann, *Die Erforschung arabischer quellen zur mittelalterlichen geschichte der slaven und Volgabulgaren*, Hamburg 1976, s. 527-577; Géza Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, Ankara 1984, s. 1-88; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985, bk. İndeks; Nadir Devlet, "İdil-Bulgarları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1988, IX, 313-338; Talat Tekin, *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, Ankara 1988; Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1988, s. 239-247; Gaziz Gubaydullin, *Tarihi Sehifeler Açılığında*, Kazan 1989, s. 16-33; I. Zimonyi, *The Origins of the Volga Bulgars*, Szeged 1990; Rızaeddin Fahreddin, *Bulgar ve Kazan Türkleri* (haz. N. Hayrullin), Kazan 1993, s. 20-48; A. J. Yakubovsky, "IX ve X. Asırlarda İtil ve Bulgar'ın Tarihi Topografisi Meselesine Dair", *TTK Belleten*, XVI/62 (1952), s. 273-297; Nesimi Yazıcı, "İlk Türk-İslâm Devleti İtil (Volga) Bulgar Hanlığı: VII-XV. y.y.", *Diyanet Dergisi*, XXIX/1, Ankara 1993, s. 57-69; I. Hrbek, "Bulghār", *El²* (İng.), I, 1304-1308; B. Spuler, "İtil", a.e., IV, 280-281; Nuri Yüce, "Bulgar", *DİA*, VI, 390-391.

AHMET TAŞAĞIL

İDİLLİ, Muhammed Ayaz İshakî (1878-1954)

İdil-Ural Türkleri'nin
millî uyanış ve kurtuluş mücadelesi
öncülerinden, gazeteci-yazar.

Kazan Tatarları'ndandır. 23 Şubat 1878'de Çistay bucağına bağlı Yavşırma köyünde doğdu. Babası köyün imamı İlâceddin İshakoğlu, annesi Kameriye Hanım'dır. Hem anne hem baba tarafından nesiller boyunca imamlık yapmış ailelere mensuptur. Köyünde başladığı öğrenimine Çistay (1890) ve Kazan (1893) medreselerinde devam etti. Ardından Emîrhanovlar Medresesi'nde "usûl-i cedîd" sistemine uygun olarak ders verdi ve bu vesileyle daha 1898 yılında Tatar basınında ismi geçmeye başladı. Kazan Rus Öğretmen Okulu'nu bitirdikten sonra (1902) üniversiteye girmek için hazırlanırken babasının ısrarı üzerine köyünde imamlığa başladıysa da (1903) bu görevinde fazla kalmayarak daha talebeliğinde iken katıldığı şâkirdlik teşkilâtı ile *Terakkî* ve *Hürriyet* gazetelerinin gizli siyasî faaliyetlerine tekrar döndü (1904).

1905'te Tatar halkının iktisadî ve siyasî haklarını savunmak, sosyal eşitliğini sağlamak amacıyla Tangçılar adında ihtilâlcî sosyalist karakterli bir teşkilât kurdu. 15-28 Ağustos 1905'te Nijni Novgorod'da (bugünkü Gorki) Oka nehri üzerinde bir

gemide gerçekleştirilen I. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi'ne katıldı. Ruslar'ın Japonya yenilgisinin ardından millî basına izin vermeleri üzerine önce *Tang* (18 Mayıs 1906), daha sonra *Tang Yıldızı* adını verdiği bir gazete çıkardı. Bu dönemde sosyalist çizgide olan Ayaz İshakî, gazetelerinde dönemin milliyetçi aydınlarından Fâtih Kerîmî, Abdürreşid İbrahim, Gaspıralı İsmâil gibi şahıslara hakaret ediyordu ve Rusya'da yaşayan Türk-müslüman aydınların öncülüğünde kurulan İttifâk-ı Müslimîn'in aleyhinde yazılar yazıyordu. Duma'da, mecliste teşkil edilen Müslüman Hizmet Tayfası adlı grubun idarecilerinden oldu. Çalışmalarından duyulan rahatsızlık sonucu Rus hükümetince tutuklanıp hapse atıldı, gazetesi de kapatıldı. Bir ara serbest kalıp *Tavuş* adında bir gazete daha kurduysa da (23 Nisan 1907) hapis ve sürgün hayatı 1913 yılına kadar devam etti. Arhangel'sk'te sürgünde iken 1908-1911 yılları arasında birkaç defa sahte pasaportla İstanbul'a gidip geldi. İstanbul'da bulunduğu dönemlerde yazdığı ve Rusya'dan gönderdiği bazı makaleleri *Sırât-ı Müstakîm* (Kazanlı Ayaz adıyla) ve *Türk Derneği Dergisi*'nde yayımlandı. "Yeni lisan" tartışmaları sırasında Süleyman Nazif ve Ali Nusret'in dilde halka dönüş hareketine karşı çıkmaları üzerine *Sırât-ı Müstakîm*'de neşredilen yazılarıyla (nr. 46, 50) sadeleşmeyi destekledi. 1908'de kurulan Türk Derneği'nin ilk kırk üyesi arasında yer aldı.

Bir aften yararlanıp (4 Nisan 1913) sürgünden dönünce, Kazan'da oturma izni verilmediği için Petersburg'da *İl* gazetesini çıkardı (22 Ekim 1913). Bu gazetenin 1915 Martında kapanmasından sonra *Söz* (1915), *Biznin İl* (1916) ve yeniden *İl* (1917-1918) gazetelerini yayımladı. Başlangıçtaki sosyalist düşüncelerinden vazgeçip gazetesini millî bir organ haline getirdi. 1-11 Mayıs 1917'de Moskova'da V.

Bütün Rusya Müslümanları Kongresi'nin toplanmasında ve faaliyetlerinde aktif görev aldı. Rusya müslümanlarının bir millî şûra etrafında toplanması teklifi kongre tarafından kabul edildi. Aynı yıl 4 Ağustos'ta toplanan Kazan kongresinde, Sadri Maksudi'nin (Arsal) başkanlığında İç Rusya ve Sibirya müslüman Türk Tatarları'nın millî-medenî muhtariyetinin ilân edilmesinde rolü oldu. Her iki toplantıda bütün Asya Türkleri'ni içine alacak muhtar bir cumhuriyet kurma fikriyle Rusya'ya bağlı federasyon teşkilî tartışma konusu oldu. Başkurt temsilcisi Zeki Velidi (Togan), Türk kavimlerinin münferit muhtariyetine ve federasyona, Sadri Maksudi ve Ayaz İshakî ise Kazan Türkleri idaresinde Rusya müslümanları birliğine taraftar idiler. Bu ihtilâf Tatar-Başkurt, ünitarist-federalist tartışmaları halinde daha sonraki yıllarda da devam etmiştir. Ayaz İshakî, 1917 Kasımında Ufa'da kurulan muhtar İdil-Ural hükümetinin dış işlerini idare etmek üzere barış komitesi başkanı oldu. "Millî idare"de hâricî-siyasî komisyonun başına getirildi. İdil-Ural bölgesi Bolşevik kuvvetleri tarafından işgal edilince gazetesi kapatıldı (11 Nisan 1918), basımevi-ne el konuldu. Kendisi kaçarak Sibirya'nın Kızılyar şehrinde Abdullah Battal ile (Taymas) birlikte otuz sayı çıkabilen *Mayak* adlı bir gazete yayımladı (7 Aralık 1918). Bolşevikler İdil-Ural bölgesine kesin olarak yerleşince Kızılyar'a gelmiş olan Millî Meclis tarafından Paris Konferansı'na katılmak üzere görevlendirildi. Mançurya, Kore ve Japonya'dan Paris'e (Mart 1920), oradan Berlin'e geçti. 1925'te, Maarif Vekili Hamdullah Suphi'nin (Tanrıöver) gayretiyle Avrupa'da yaşayan bazı dış Türk aydınlarıyla beraber Türkiye'ye getirildi. Burada kaldığı iki yıl içinde *Türk Yurdu*'nda yazılar yazdı. Türkiye'de dil ve alfabe tartışmalarının başladığı bu yıllarda kalem aldığı bir makalesinde ("Arap ve Latin Elifbalanını Mukayese", *Türk Yurdu*, III/16 [1926], s. 421-432) dilde tam bir tasfiye yapılmasını, alfabe sisteminin değiştirilmesini, bu gerçekleşmediği takdirde Arap alfabesinin ıslah edilmesi gerektiğini ileri sürdü. 1927'den sonra Berlin ve Varşova'da ikamet etti. Varşova Üniversitesi Şarkiyat Bölümü'ndeki Türk dili hocalığı sırasında dünyanın çeşitli yerlerine dağılmış olan İdil-Ural Türkleri'nin birliğini sağlamaya çalıştı. 1928'de Berlin'de *Millî Yul* (daha sonra *Yaña Millî Yul*) dergisini çıkarmaya başladı. İdil-Ural Hürriyet Komitesi'ni kurdu. 1932'de Kuzey Türkleri'nin temsilcisi olarak Kudüs'teki

Muhammed
Ayaz
İshakî
İdilli